

La Facultat de Filosofia i Lletres de València en els anys de l'estada de Miquel Tarradell (1956-1970)

Marc Baldó Lacomba⁵
Universitat de València

EL CANVI DE LA SEGONA MEITAT DELS ANYS CINQUANTA

La *represa historiogràfica* i altres sabers, i l'*arrencada del moviment estudiantil*, són els dos trets principals que emmarquen la Facultat de Filosofia i Lletres de València els anys que hi va estar Miquel Tarradell de catedràtic, entre el 1956 i el 1970.

No gaires anys abans d'arribar Miquel Tarradell a la Facultat de Filosofia i Lletres de València, aquesta (i la Universitat) eren l'expressió caracteritzada del franquisme nacionalcatòlic i d'un món dominat per la religió. Bastaria acostar-nos a la memòria del curs 1951-1952 i veure les activitats que es desenvolupaven a la Universitat. La que més destacava a la *Crònica del curso 1951-52* era la commemoració per la Universitat del dogma de l'Assumpció de la Mare de Déu, i un dels seus actes fou la conferència impartida pel catedràtic d'Histologia, Embriologia general i Anatomia patològica, Antonio Llombart Rodríguez, titulada «La Muerte y Asunción de la Santísima Virgen considerada desde el punto de vista biológico», en la qual, més que parlar el metge, parlava sobretot el creient. Considerava que la Mare de Déu era un ésser distint a tots els altres humans i deia que la Verge en la seua vida terrena no es va posar mai malalta i, encara que va morir, no va tenir «desintegración estructural y putrefacción» (*Crònica*, 1952, 10). Va haver-hi una altra conferència, donada per Emilio Sauras OP, més pròpia, que parlava del fonament teològic del Dogma de l'Assumpció, i una sessió de poesies.

Era aquesta expressió l'única mostra de nacionalcatolicisme? Doncs no. També va haver-hi una setmana d'exercicis espirituals coronada amb missa al claustre i marxa processional darrere d'una Creu penitencial amb totes les jerarquies acadèmiques, catedràtics i alumnes, en grups de vint-i-cinc, cadascun amb el cap del SEU. Però, a banda, també es va commemorar, com cada any, la festa de Sant Tomàs amb missa, comunió i acte acadèmic, on un representant del SEU parlava de «La ejemplaridad de Santo Tomás respecto a los estudiantes del presente» i els animava a harmonitzar fe i raó i saber revelat i saber humà; el professor San Valero, exfueista i que va patir presó, va tancar la commemoració amb un «bello discurso», ja més acadèmic, sobre «La teoria de la cultura en la cumbre del Medioevo».

Amb açò s'acaben les manifestacions de nacionalcatolicisme? No. El Día del Papa, la festa dels patrons de cada facultat (el de Lletres, sant Isidoro de Sevilla), la de Santa Teresa que organitza la Sección Femenina, la de la Immaculada, la missa final de carrera, la missa de rèquiem pels difunts...

5. Marc.Baldó@uv.es

En total, 70 misses i 248 comunions (*Crónica*, 1952, 90). Aquest fervor, que emulava el de la Universitat de la Contrareforma, era extensible a amplis sectors de la societat i encara duraria temps.⁶

Però les coses anaven canviant. Noves remeses de professors i estudiants capgirarien en pocs anys la vida universitària. El canvi, amb cauteles, va començar a ser perceptible a partir de la segona meitat de la dècada dels cinquanta i es devia essencialment a l'arribada a les aules de noves generacions d'estudiants que no havien fet la guerra i volien viure —cantarà un estudiant d'aquestes promocions el 1962— «al vent del món». A les remeses d'estudiants s'afegien les de nous professors, alguns dels quals trencaren amb els punts de vista falangistes i nacionalcatòlics que de joves havien tingut, i altres professors, com Tarradell, no hagueren de trencar perquè mai els havien tingut. Aquests nous docents canviaren moltes coses: s'obriren a nous sabers, renovellaren la historiografia i els altres sabers humanístics que es donaven a la Facultat, aportaren modernitat i novetats i arraconaren les interpretacions i valors que la mirada franquista havia impregnat a les explicacions de la història. Aquest és el canvi que va viure, veure i al qual va contribuir Miquel Tarradell junt amb altres professors (per cert, amb forta presència catalana encara que no única, com ara Reglà, Tarradell, Giralt i Dolç) i un grup d'estudiants «amb inquietuds». Ens referirem breument als professors i als estudiants de la Facultat.

DE LA HISTORIOGRAFIA OFICIAL FRANQUISTA A LA REPRESA HISTORIOGRÀFICA

Manuel Ballesteros Gaibrois (1910-2002), catedràtic d'Història Universal a València des del 1940 fins al 1949, era un dels forjadors de la història oficial franquista. El 1939, per exemple, va publicar una biografia sobre Colom, en què ja explicava que «el destino histórico había escogido a España» per materialitzar el *Descubrimiento*, conquesta i colonització; el 1940 publicava una antologia esbiaixada dels cronistes d'Índies en què es combatia la Llegenda Negra i es justificava l'esclavatge dels negres; el 1942 treia la biografia de Pizarro, en què ens mostrava un conqueridor ungit per la providència i els valors de la raça. O, en fi, el 1943 publicava *Valencia y los Reyes Católicos*, en què treia uns valencians ja interessats a forjar la unitat d'Espanya amb el mateix entusiasme que els falangistes del 1939.⁷ Per a Ballesteros, com per a la historiografia oficial franquista, interessaven principalment l'època dels Reis Catòlics, en què es produïa la unió territorial i espiritual d'Espanya i el descobriment d'Amèrica, seguida de la de Carles V i Felip II; també a la historiografia oficial li interessaven els precedents medievals i la «reconquesta» i els «antecedents» anteriors: prehistòria, ibers, celtes, Roma, visigots, àrabs i Canàries.

Doncs bé, Ballesteros el 1959 publicava una *Historia de España*, que va tenir una segona edició el 1962, en què després de definir què és la història es preguntava què era la història d'Espanya i des de quan es podia considerar pròpiament aquesta. El més sorprenent és que, a banda dels orígens i etapes formatives, l'autor es veia necessitat de recórrer a la «sang» i a les mescles d'aquesta que formen la «sang espanyola» per a fonamentar la seua explicació. La «sang espanyola», fonament de la unitat i essència de la pàtria.

6. Conta Gabriela Martí que a finals dels anys cinquanta, quan era una jove arqueòloga i excavava la factoria romana de la Punta de l'Arenal, a Xàbia, el terreny pertanyia a Mariano Navarro Rubio, important ministre de l'Opus Dei i promotor del Pla d'Estabilització. Els arqueòlegs van tenir un tracte cordial amb la família del ministre i, sovint, alguns dels fills rondaven l'excavació; doncs bé, quan arribava l'hora de l'Àngelus, el pare avisava els fills per *walkie-talkie* perquè resaren la pertinent Ave Maria (Martín, 1995, 16).

7. Ballesteros, 1939, 70; Ballesteros, 1969, t. I, 10; Ballesteros, 1942; Ballesteros, 1943, 109. Sobre M. Ballesteros Gaibrois a la Facultat de Filosofia i Lletres de València, vegeu: Baldó, 2003, 199-201.

Porque la sangre es donde se mezclan los diversos orígenes, aunque las manifestaciones se vean más claramente en el color de la piel, en el cabello, en la forma de la cabeza, en las proporciones del mentón, en el índice cefálico. La sangre es, además, mucho más conservadora, más fiel espejo de las mezclas que en el curso de la historia se producen entre los pueblos, aunque los ojos profanos no lo vean. [...] Pero no nos interesa saber a qué grupos sanguíneos corresponden los españoles [...] por la sencilla razón de que importa, más que nada, precisar el origen histórico de cada aportación de sangre que vino a nutrir la arteria hispana, a engrosar el caudal que corre por las venas españolas (Ballesteros, 1962, 74-75).

La idea que s'acaba de mostrar, més matisada, era comuna en els primers anys de la dictadura franquista (com també abans): Pericot deia que Espanya era un cresol on es van fondre races de totes les procedències, cosa que va donar lloc a la forta personalitat del poble espanyol, interpretació que seria contestada per Tarradell (Díaz-Andreu, 2003, 55).

Ballesteros no era l'únic catedràtic de la Facultat de València que creava història oficial franquista. Rafael Calvo Serer, catedràtic d'Història Moderna i Contemporània de la Facultat entre el 1942 i el 1946, però que de fet el 1943 va estar pensionat pel CSIC per a estudiar a Suïssa, on estava Joan de Borbón, de qui era seguidor, després va obtenir permisos, de manera que a València sols va estar-hi el curs 1942-1943. Vinculat al grup hereu d'Acció Espanyola, Calvo també analitzava les essències d'Espanya i treballava sobre el Renaixement per mostrar-nos-en la concepció catòlica i fer palesos els «errores ideològics» de Burkhardt, també buscava el significat transcendent de la conquesta cristiana de València, que comparava a la victòria franquista del 1939.⁸ En fi, un altre pes en la historiografia franquista de la Facultat era Pablo Álvarez Rubiano, catedràtic d'Història Universal Moderna i Contemporània de València entre el 1944 i el 1958, autor de treballs sobre el conqueridor Pedrarías Dávila, els Reis Catòlics, l'Imperi, el «problema» d'Espanya...; i Alfonso García-Gallo, catedràtic d'Història del Dret de la Facultat de Dret, tenia acumulada la càtedra d'Història d'Espanya Antiga i Medieval de la Facultat durant dos cursos, dirigia l'Escola d'Estudis Medievals del CSIC, des de la qual va impulsar una història erudita, i era autor del *Manual de Historia de Derecho Español* en dos volums, en què feia un detallat estudi de les fonts del dret (García-Gallo, 1940-1941). En general, aquests catedràtics, nomenats al final de la guerra, disposaven de plena autonomia en les seues càtedres, que eren com magistratures, tornaren a configurar la disciplina i constituïren «un elenc de catedràtics convençuts, creients en un règim al qual es consideraven units» i crearen la publicística política de la postguerra.⁹

Els recursos docents i investigadors de la Facultat als anys quaranta, a banda dels seminaris que organitzaven els catedràtics i els cursets de llicenciatura, revitalitzats en ocasions a la dècada següent, eren: el Laboratori d'Arqueologia, que, creat per Luis Gozalvo el 1921, en la postguerra va mantenir una vida lànguida fins a l'arribada de Tarradell; els instituts d'investigació Roque Chabás i Juan Bautista Muñoz (dedicat a l'americanisme), l'Escuela de Estudios Medievales, la Càtedra Mediterráneo, la Càtedra Luis Vives, a més de la revista *Saitabi* (Aura, 2006, 33-46; Martí i Villaverde, 1997, 153-171; Guinot, 1997, 119-152).

La represa del pols d'una vida acadèmica que havia col·lapsat als anys quaranta es va produir a partir de les dècades dels anys cinquanta i seixanta, que són aquells en què Tarradell està a València, represa a la qual aquest professor, com veurem, va contribuir amb un paper destacat. En gran part la regeneració està vinculada a l'arribada a la Facultat d'una generació de nous professors, tant a la Secció

8. Calvo Serer, 1941, 24; Calvo Serer, 1942. Vegeu també: Narbona, 1994, 278.

9. Peiró i Marín, 2016, 271. Per a les monografies locals, vegeu: Marín Gelabert, 2005, 91-157.

d'Història com a la de Filosofia i a les càtedres (encara no organitzades en secció) de Filologia. Als anys cinquanta va arribar una remesa de nous catedràtics a la Secció d'Història (que incloïa la geografia i la història de l'art), molts dels quals —però no tots— innovaren els coneixements de la disciplina. Els nous catedràtics eren: Julián San Valero (titular els anys 1949-1983), José María Jover (1950-1964), Felipe María Garín (1953-1978), Antonio López Gómez (1955-1969), Miquel Tarradell (1956-1970), Antonio Ubieto (1958-1977), Julio Martínez Santa-Olalla (1958-1966), Joan Reglà (1959-1971), Emili Giralt (1965-1971), Vicenç Maria Rosselló (1969-2007) i Pedro Pérez Puchal (1970-1986). En termes generals, eren professors nascuts entre el 1917 i el 1927 (excepte Martínez Santa-Olalla, nascut el 1905, falangista i catedràtic des del 1936), s'havien format als anys quaranta i van saber obrir-se a novetats, encara que no tots. Amb la creació de les universitats autònomes de Madrid i Barcelona el 1968, es van produir molts trasllats, i molts deixaren València.¹⁰ En molts casos, els nous catedràtics tenien una variació respecte dels anteriors: eren més possibilistes, escèptics o descreguts de la dictadura, evolucionaren ideològicament cap a posicions liberals i democràtiques, alguns eren franciradors i altres fins i tot crítics i contraris al franquisme de forma velada (com seria el cas de Tarradell), i, a més, tot i els temors, prudències, autocensures i intrigues de l'escalafó, entengueren els canvis posteriors que es produïren al món als anys cinquanta i seixanta. Com que a les «seues» càtedres tenien tot el poder, els que eren més oberts anaren construint «espais de llibertat» entre els adjunts, ajudants, doctorands i estudiants (o no), segons el temple del catedràtic (Peiró, 2013a, 58; Peiró, 2013b, 67-84; Peiró i Marín, 2016, 274). Aquests són, en qualsevol cas, els que feren avançar l'estudi de la història i regeneraren el coneixement a la Facultat de Filosofia i Lletres de València.

Si el 1962 encara es feien el tipus de reflexions que hem vist en Ballesteros Gaibrois per part de la historiografia franquista, el 1963 es publicava el manual *Introducción a la Historia de España*, que tindria èxit d'edicions. L'escriuen tres catedràtics de la Universitat de València: Antonio Ubieto (antiguitat i edat mitjana), Joan Reglà (edat moderna) i José María Jover (edat contemporània, 1808-1931), als quals s'afegiria, des de la segona edició, el text del catedràtic de Madrid Carlos Seco (El Nostre Temps, 1931-1963) (fig. 1). Ací ja no es tractava de pegar voltes al ser i l'essència d'Espanya, tema que ocupava plenament a la historiografia oficial franquista, sinó d'analitzar fets i processos i:

... reflej[ar] de manera elemental, pero rigurosa, la problemática actual de la ciencia histórica, buscando un equilibrio expositivo entre los aspectos económicos y sociales, políticos y culturales y la relación con el exterior que definen, en conjunto, cada período de nuestra historia (Ubieto, Reglà, Jover i Seco, 1971, VII).

Aquest manual, dissenyat per Reglà i Jover, buscava en les diverses parts l'equilibri i ordre sistemàtic de tractar aspectes econòmics i socials, política, cultura i relacions exteriors, apartats que són nítids en les parts de Reglà i Jover, i apareixen més desdibuixats en les d'Ubieto i Seco. Dirigit no sols a estudiants sinó també a un ampli públic que buscava una nova manera de llegir història d'Espanya, el manual mostrava un panorama historiogràfic pobre i significava tot un trencament en la manera de plantejar i explicar la història d'Espanya. A més, tenia un criteri editorial nou en l'època: donava més espai als temps contemporanis (exceptuant-ne els temps recents, massa compromesos per a esplaïar-se) i quedaven més

10. A ells s'afegiren nous catedràtics de la Secció de Filosofia, alguns renovadors i altres no: José Todolí OP (1955-1966), Adolfo Muñoz Alonso (1955-1957), Carlos París (1960-1968), Manuel Garrido (1962), José Luis Pinillos (1962-1966), Juan José Rodríguez Rosado (1967-1972), Ricardo Marín (1968-1981) i Francisco Secadas (1971-1981). De Filologia, sense secció quallada encara: Francisco Sánchez Castañer (1942-1966), Miquel Dolç (1957-1968) i Rafael Benítez Claros (1968-1972).

FIGURA 1. Antonio Ubieto Arteta (1923-1990), Joan Reglà Campistol (1917-1973), José Maria Jover Zamora (1920-2006) i Carlos Seco Serrano (1923-2020) van ser els autors del manual *Introducción a la Historia de España*.

concisos els anteriors. En l'obra estava clara la influència de Vicens-Vives i l'escola dels *Annales*, la nova manera de fer història i les noves preguntes sobre el passat, així com nous mètodes i nous temes: demografia, economia, estructura social i classes socials, política (però ja integrada en el conjunt social) i cultura.¹¹ Reglà també va escriure *Comprendre el món* (1967) amb el mateix plantejament d'organitzar la matèria històrica en les parts de l'economia i la societat, la política, la cultura i les relacions internacionals (Reglà, 2006). En aquests anys, Reglà s'obrí a la història social analitzant la demografia, economia o el bandolerisme i fent, com després veurem en Tarradell, un estat de la qüestió dels temes a investigar sobre el País Valencià.¹² Jover és precisament en els anys cinquanta i primers dels seixanta quan es decanta de l'època moderna (amb aportacions sobre relacions internacionals i el món de les idees i el pensament polític) a la història contemporània, com mostra el manual citat, investigacions amb renovació d'arguments sobre les guerres napoleòniques i, especialment, un treball en què obre el camp de la història social amb un primer estudi sobre la consciència de classe de la burgesia i la classe obrera.¹³ Ubieto, també en aquests anys passa de centrar-se en la història institucional a estudiar aspectes demogràfics, econòmics, sanitaris i la conquesta cristiana de València.¹⁴

Tarradell no va col·laborar en el manual abans esmentat, tanmateix historiogràficament representa la mateixa renovació. Del 1962 és el seu llibre *El País Valenciano del Neolítico a la iberización*, que

11. Abad, 2019. El 1964 va aparèixer un manual abreujat per a preuniversitaris: Reglà, Jover i Giralt, 1964.

12. Reglà, 1950, 1961 i 1968. Vegeu: Salvador, 1998.

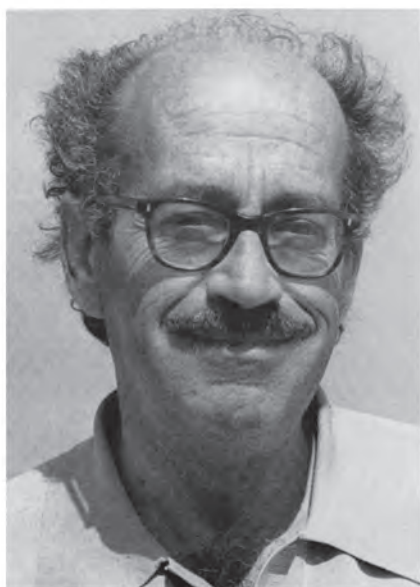
13. Jover, 1956 i 1963, on reuneix estudis anteriors. Vegeu també: Peiró, 2013b, 119-192; i Baldó, 1997, 15-23.

14. Ubieto, 1962, 1969 i 1975. Vegeu també: Ferrer, 1998.

dedica al seu mestre Lluís Pericot, que fou catedràtic a la Facultat durant els anys de la República i a qui defineix com a «maestro de la prehistoria valenciana», encara que, segurament, aquest títol hauria de compartir-lo amb Miquel Tarradell (fig. 2). El llibre és tant per a estudiants avançats com per a especialistes. Del Paleolític i mesolític en dona una mirada molt general, desenvolupa àmpliament el Neolític, Eneolític i bronze, i tracta sumàriament l'aparició de la cultura ibèrica. Divideix cada període que analitza en dues parts: en la primera exposa les dades arqueològiques objectivament, seleccionant els principals jaciments, i en la segona aborda els problemes d'interpretació, síntesis, hipòtesis, matisos i debats, i compara els resultats de les excavacions valencianes amb els de zones al voltant de la valenciana, de manera que enquadra el cas valencià en l'arc mediterrani, que tan bé coneixia Tarradell (Tarradell, 1962). És rellevant fer notar que el professor, al mateix temps que exposa els materials, va explicant les dificultats que es plantegen per a la interpretació incidint en la prudència que ha de tenir l'investigador a l'hora de donar conclusions i interpretacions no prou fonamentades.

En el llibre, en fi, es dona a conèixer l'ambient (quaternari o postquaternari) en el qual vivien aquestes persones, els modes de vida, els canvis tècnics, les condicions socials, els llocs d'habitatge, cabanes i poblats, els simbolismes representats, els costums rituals, els elements d'adorn, els «ídols», l'aparició d'estratègies de defensa i muralles, migracions, centres de contacte estranger... I, evidentment, quan s'han trobat restes humanes suficients, es reconstrueix l'aspecte físic d'aquelles persones. Segons els materials localitzats i excavats, hi ha etapes, com ara l'Eneolític, de les quals quan es va escriure el llibre se sabia prou de ritus funeraris i aixovars dipositats però menys de la vida quotidiana fora de les coves dels soterraments, i altres etapes, com l'edat del bronze, de les quals se sap molt més de maneres de viure i els poblats però no tant dels ritus funeraris.

En resum, és un llibre que estimulava a l'estudi de la prehistòria, i als que no s'hi dedicaren i el llegiren els va deixar un record perdurable, no sols d'informació, sinó de mètode històric.

1962

1975

FIGURA 2. Miquel Tarradell i Mateu i dos dels seus treballs.

Altres treballs de Tarradell en aquells anys foren *Les arrels de Catalunya*, en el qual es feia el mateix que en el del País Valencià: un repàs i posada al dia, però, en aquest cas, referit a la prehistòria. Afegirem la *Història dels catalans* (1963) i la *Història del País Valencià* (1965), en què Tarradell redactava els capítols corresponents a la prehistòria i antiguitat. A banda queden les seues monografies sobre les saladures i el *garum*, l'art ibèric, l'art romà, la fundació de la ciutat de *Valentia*... (Llobregat, 1995, 23-25).

La represa també es deu a determinades reformes institucionals, especialment les que va impulsar el ministre Joaquín Ruiz-Giménez. La primera afectava el grau de llicenciatura, i consistia a «flexibilitzar» les assignatures de cada facultat donant una certa «autodeterminació pedagògica». El decret fixava les matèries bàsiques i deixava a les facultats, a través de les juntes de facultat, la iniciativa de proposar al Ministeri les adaptacions que atengueren les peculiaritats dels professors de cada facultat, que es podien retocar periòdicament.¹⁵ Una altra novetat de la llicenciatura era permetre l'obtenció del grau de llicenciat mitjançant la tesi de llicenciatura —tesina— com a forma alternativa a l'examen de grau, que també es mantenia i era un exercici teòric i memorístic. A la Facultat s'optà per la tesi de llicenciatura, la qual cosa cal valorar com una novetat important, ja que es concebia com el primer pas per a la formació d'un investigador. Hi hagué altres facultats on l'examen de grau continuà essent norma i la tesina excepció, però a Filosofia i Lletres fou a l'inrevés, cosa que reflecteix el pes dels catedràtics innovadors.

La segona novetat de la reforma de Ruiz-Giménez era encara més important: estendre el doctorat de la Universitat Central a totes les universitats a partir dels cursos 1953-1954 i 1954-1955. Des del 1944 els catedràtics podien donar cursos monogràfics de doctorat (i substituir així les càtedres de doctorat que estaven centralitzades a Madrid), però no es podien dirigir tesis doctorals, centralitzades a Madrid, excepte per a catedràtics de les *universitats de districte* autoritzats pel CSIC. Primer es va consultar a les juntes de facultat i es va debatre la qüestió en l'assemblea universitària de juliol de 1953, i es va manifestar així a tots els nivells i en totes les facultats la voluntat de descentralitzar el grau de doctor per difondre «un ambiente de investigación crítica científica» que atrauria els catedràtics «con verdadero espíritu universitario».¹⁶

La Facultat de Filosofia i Lletres de València es va mostrar partidària de la descentralització amb un vot particular, el del professor d'Història Moderna i Contemporània d'Espanya, Pablo Álvarez Rubiano, significat representat de la història oficial franquista i que va estar a València entre el 1944 i el 1958. Aquest professor considerava «prematura» l'obertura de fer tesis doctorals en totes les universitats per falta de dotació de càtedres i, essencialment, perquè, si es descentralitzava el doctorat, es farien tesis d'història de caràcter local i regional basades en fonts i arxius locals i regionals, cosa que comportaria, segons la seua opinió, una visió «particularista» del «sentido nacional de la Historia de España» (AUV, Caixa 1204).

El cas és que el novembre del 1953 es promulgaren dos decrets que autoritzaven a dirigir i llegir tesis doctorals a les universitats de Salamanca i Barcelona, i el juny del 1954 s'autoritzava la resta de les universitats.¹⁷

15. *Colección Legislativa de Educación*, 1953, Decret d'11 d'agost de 1953, 210/1953. Per a aquests retocs, es poden consultar, a l'Arxiu de la Universitat de València (AUV), les actes de les Juntes de Facultat de Filosofia i Lletres de 1958 a 1973, sessions de 10/03/1958, 27/03/1958, 26/06/1958 i 10/03/1959.

16. Expedient de l'assemblea universitària de 1953, circular núm. 18, «El doctorado en las universidades españolas en general», preparada per T. Fernández Miranda, rector d'Oviedo i suport del ministre.

17. *Colección Legislativa*..., 1953, decrets de 6 de novembre, 279/1953 i 280/1953; *Colección Legislativa*..., 1954, Decret de 25 de juny, 279/1954.

Entre el 1957 i el 1975, a la Facultat de Filosofia i Lletres de València es van llegir 192 tesis doctorals (83 sobre història, geografia, història de l'art o literatura del País Valencià): des de la prehistòria fins a l'empresariat valencià modern, passant per l'exploració de l'arqueologia ibèrica i romana, els mudèjars, el segle xv, el gòtic, les Germanies, els moriscos, la crisi barroca, la guerra de Successió, els *novators*, els il·lustrats, la revolució burgesa, la industrialització, els moviments socials, el valencianisme polític, els krausistes, l'arquitectura modernista i les anàlisis geogràfiques a l'estil d'*Annales* (interessades en la terra i els homes). Tot açò va donar un colp de volta espectacular als coneixements que es tenia de l'experiència històrica i social valenciana; aquesta revisió era, sense exagerar gens ni mica, revolucionària: fonamentava un canvi que després, evidentment, s'ha consolidat. I el mateix cal dir dels joves doctorands i doctorandes de filosofia i filologia, que introduïren novetats filosòfiques del moment, com ara l'existencialisme i Sartre, la filosofia analítica, Lévi-Strauss o la lògica matemàtica, i en filologia es feren tesis sobre autors o obres de literatura clàssica, medieval i moderna o, més trencadores, de sociolingüística... És evident que darrere d'aquests treballs, que introduïen a la Secció d'Història de la Facultat la influència d'*Annales* i el pes de Vicens Vives, hi havia la iniciativa dels catedràtics que n'eren directors, i per una altra part, sens dubte, i s'ha de subratllar, la iniciativa dels estudiants, que eren joves inquiets. Miquel Tarradell va dirigir cinc tesis doctorals: Gabriela Martín Ávila (arqueologia romana de Dènia i Xàbia, 1960), Enric Llobregat Conesa (Contestània ibèrica, 1967), Rafael Ramos Fernández (la ciutat romana d'*Ilici*, 1970), Milagros Gil-Mascarell Boscà (jaciments ibèrics al PV, 1971) i Carmen Aranegui Gascó (ceràmica ibèrica al PV, 1972).

Les tesis, sovint, tenien unes conseqüències científiques trencadores. Conta Gabriela Martín que va fer la seua tesi doctoral excavant a la factoria romana de la Punta de l'Arenal:

Fue la primera excavación que dirigí, bajo la mirada atenta de Tarradell, y de la que surgió mi tesis doctoral, basada en la importancia de la romanización de la zona Denia-Jávea y el derrumbe del mito griego de la costa de Alicante (Martín, 1995, 16).

Aquests canvis, que començaren a registrar-se en la recerca de totes les facultats i universitats, impulsaren —al mateix temps que se'n van veure impulsats— el canvi social del «segon franquisme» o *Desarrollismo* (1959-1975) que va conèixer Espanya i el País Valencià, canvi en què ací no entrarem, a excepció de deixar constància de la seua magnitud en unes quantes xifres.

La primera xifra és la dels estudiants universitaris totals d'Espanya entre el 1950 i el 1975, que pasaren de ser 54.600 a ser 553.000. A València, paral·lelament, en els mateixos anys augmentaren de 3.000 a 23.500.¹⁸ En bona part, aquest creixement d'estudiants, a banda d'estar esperonat pel creixement econòmic i l'augment del nivell de vida, que permetia a moltes famílies enviar fills (i, en menor mesura encara, filles) a la universitat, incorporava la presència de dones. Entre els cursos 1957-1958 i 1970-1971 aquestes passaren de ser el 13 % a ser el 28 %, percentatges que encara creixerien més en els anys següents. Una gran part de les dones estudiaven, als anys que estem tractant, a les facultats de Filosofia i Lletres, Farmàcia (a València no n'hi havia encara), les escoles de Magisteri i Infermeria, i a certa distància es trobava la facultat de Ciències. És a dir, la presència de dones es concentrava en careres que els permetien una qualificació professional que podien exercir en el món laboral. A la Facultat de Filosofia i Lletres de València, els percentatges de dones i homes entre els cursos 1956-1975 i 1970-1971 eren, respectivament, 56 % de dones i 44 % d'homes, i 53 % de dones i 47 % d'homes.¹⁹ És

18. *Anuario Estadístico de España*, diversos anys.

19. *Anuario Estadístico de España*, diversos anys. Vegeu: Baldó, 1999.

fals creure que les dones anaven a estudiar Filosofia i Lletres per casar-se. Anaven a preparar-se professionalment i exercir en instituts, facultats, biblioteques o laboratoris.

El creixement d'estudiants anava unit al de professors,²⁰ que en la Facultat representem en la gràfica següent (fig. 3):

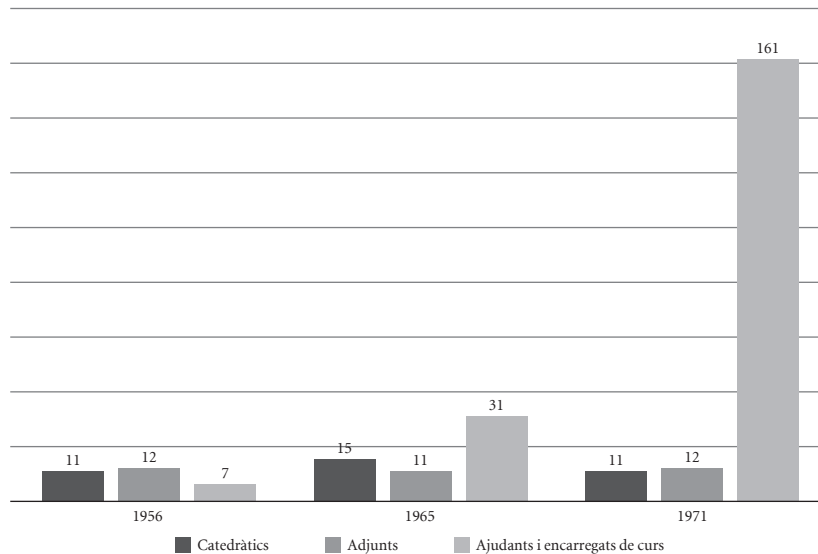

FIGURA 3. Gràfic del creixement de professors de Filosofia i Lletres per categories.

L'ARRENCADA DEL MOVIMENT ESTUDIANTIL

Els estudiants de mitjans dels anys cinquanta eren molt diferents als dels quaranta. Entre aquests n'hi havia molts que havien fet la guerra i eren excombatents predominantment franquistes. Els nous estudiants que arribaven a les aules durant la dècada dels cinquanta ja eren una altra gent i tenien altres anhels. El distanciament amb el règim de Franco cada vegada era major, començaven a tenir altres percepcions del món i de la seua vida, i altres preocupacions que no encaixaven en la universitat modelada per Ibáñez Martín, caracteritzada per l'hermetisme cultural, ni tampoc encaixaven en la imatge que el SEU, encara el 1953, tenia de l'estudiant ideal: una manera de ser fonamentada en l'autenticitat religiosa *nacionalcatòlica*, amant de la disciplina castrense, la fidelitat a la pàtria i altres valors *joseantonians* (Hernández Sandoica, Ruiz Carnicer i Baldó, 2007, 110-124). De fet els estudiants dels cinquanta, o almenys els més «inquiets», s'interessaven molt poc per tots aquests valors. Buscaven, més aviat, obrir-se al món, descobrir-lo amb els seus propis ulls i conèixer-lo intercanviant impressions.

Laín Entralgo, rector de Madrid entre el 1951 i el 1956, els va anomenar estudiants amb inquietuds. No eren tots, ni molts menys, els que tenien «inquietuds». Eren, deia el rector, «unas minorías activas y operantes», crítiques i distanciades del règim, que podien atraure una gran massa d'escolars «espiritualment disponibles» a les incitacions i propostes dels estudiants culturalment més dinàmics.²¹

20. Universidad de Valencia, *Crónicas de curso*, diversos anys.

21. «Informe de don Pedro Laín Entralgo respecto a la situación espiritual de la juventud española», a Mesa, 1983, 45-53.

Els *estudiants amb inquietuds* eren escolars curiosos, desperts, crítics; no els satisfieia la dictadura ni el limitat horitzó cultural que els oferia, i els més audaçs s'hi oposaren i es revoltaren contra el que veien.²² Defensaven objectius de millora i tenien expectatives de vida i perspectives vitals (bastaria recordar la novel·la de Manuel Vicent *Tranvía a la Malvarosa* per a recordar-les) i culturals diferents als estudiants dels quaranta. En una enquesta feta als estudiants de la Universitat de València l'any 1958, amb més de mil qüestionaris vàlids, se'ls demanava opinió sobre les actituds. Mostraven interès per adquirir coneixements, consideraven l'ensenyament massa teòric, creien «necessari» renovar els mètodes docents i entenien que havien d'intervenir en eleccions per a càrrecs directes de representants (açò era el punt de vista de més del 77 % tant a tota la Universitat com a la Facultat de Filosofia i Lletres) (Murillo i Jiménez Blanco, 1958). La «inquietud» comportava llegir i reflexionar. No es conformaven amb les lectures acadèmiques de precepte i buscaven novetats. Eren consumats lectors,²³ es preocupaven per la societat que els rodejava,²⁴ estaven disposats a connectar amb professors progressistes emboscats a les aules universitàries o fora d'elles, i amb exiliats de l'exterior i de l'interior.²⁵ Però sobretot eren estudiants disposats a aprendre i intercanviar idees entre ells.

Aquestes minories crítiques als anys cinquanta creixien a totes les universitats. Tanmateix, a Madrid i Barcelona, amb més demografia escolar i una presència de l'oposició clandestina més potent que en altres ciutats menors, es manifestaren abans. A València començaren a manifestar-se a finals dels anys cinquanta. Durant la primera meitat d'aquella dècada, l'actitud crítica dels estudiants era un fenomen poc quallat i articulat. A falta de poder-se dotar d'espais propis com feren els de Barcelona (per exemple, creant revistes pròpies, com *Ariel* (1946), que va ser impulsada per Tarradell amb un grup d'amics, i altres de posteriors, com *Curial*, *Forum*, *Ictini*), els valencians se serviren dels mitjans del SEU i els seus instruments al districte, com ara la revista *Claustro*, en què escrivien narracions, poesies i alguna vegada opinions que en ocasions vorejaven el límit del que era possible, tot això barrejat amb articles de la línia *azul* o falangista (i matisos entre falangistes de mirades diferents), que desdibuixava el conjunt dels més agosarats. A la revista *Claustro*, òrgan del districte del SEU, es pot detectar una creixent mescla d'interès polític i, a la vegada, un rebuig a intervenir en política per temor o escepticisme o pel control que des del 1951 va exercir en la revista el sector falangista del franquisme. De fet, l'estiu del 1951, al cap de pocs mesos de crear-se la publicació es va substituir el director Vicent Ventura per Diego Sevilla Andrés, fet que s'ha d'interpretar com una reacció fulminant dels sectors més tradicionalistes de Falange a les posicions d'«apertura» dels «permisivos» a les quals donava suport el ministre Ruiz-Giménez però no altres àmbits del règim (Giménez Cuñat, 2014; Ruiz Carnicer, 1999, 147).

Però foren altres activitats les que estimularen més les reflexions d'aquells estudiants. Potser la primera era recomanar-se lectures (novel·les o no) que trencaven la foscor i el dogmatisme acadèmic i els obrien a línies de pensament europees, com ara l'existencialisme. Estar al dia era important, i la lectura dramatitzada de notícies ens sembla una estranya activitat, però si les notícies venien de premsa estrangera podia tenir interès. Una altra activitat molt important fou el Cineclub (des del 1949) i la revista *Cinema* que aquest editava, amb projeccions periòdiques i cinefòrum al final de la pel·lícula. També era important el teatre: el TEU o Teatro Español Universitario, que començà a funcionar des del 1955, quan s'organitzà a València el Teatro-Club, si bé des d'abans es feien representacions, des dels

22. Martín Villa, «Incorporación al Movimiento de la Juventud española» [1962], a Ysàs, 2004, 216.

23. Entrevista a Alfons Cucó per Vicent Olmos i Vicent Soler, a Colomines i Olmos, 2005, 211.

24. Entrevista a Josep Fontana per Paniagua, Piqueras i Prats, 1999, 6.

25. El mateix Tarradell, anys abans, va connectar amb Ferran Soldevila, com un temps després va fer Fontana; vegeu: Pujol, 1995, 230. I Gabriel Tortella va connectar amb el professor Garcia Valdeavellano; podeu veure: Tortella, 1985.

anys quaranta organitzades pel professor de literatura Sánchez Castañer, en els anys cinquanta per la seua alumna Carola Reig i el Teatro Universitario de Ensayo, i, finalment, en plataforma estable, el Teatro Club.²⁶ Per a dinamitzar la formació dels estudiants valencians, fou important l'obertura del Col·legi Major Lluís Vives el 9 d'octubre de 1945. Dirigit per Francisco Murillo Ferrol, catedràtic de Dret Polític, i auxiliat pel seu ajudant José Jiménez Blanco, que eren professors joves i oberts, s'hi organitzaren clubs de cinema, teatre, literatura i conferències molt valorades pels estudiants (Marqués, 1997, 31; Palao, 2018a; Palao, 2018b). En fi, per no allargar, no hi faltava el concurs literari de poesies o narracions breus.

També, amb motiu de la riuada, els estudiants col·laboraren a llevar fang i salvar llibres de la biblioteca del carrer la Nau. Llevar fang els va permetre assolir experiència de les precàries condicions de vida de molta gent de la ciutat. Fou important aquesta campanya per a fer sorgir mirades crítiques dels estudiants, campanya a la qual s'afegien actes en solidaritat amb els damnificats (com ara representacions teatrals, etc.) o la representació que van organitzar el febrer del 1959 estudiants de diverses idees polítiques —comunistes, cristians compromesos i altres «amb inquietuds»— per arreplegar fons per a instal·lar llum elèctrica en un barri obrer de Quart de Poblet. A açò s'afegien els Grups de Treball del SEU, organitzats des d'aleshores.

Però, malgrat tota aquesta activitat que desenvolupava un petit cercle en cada facultat, els estudiants encara no s'atrevien a intervenir en accions més agosarades. Els esdeveniments de febrer del 1956 i febrer del 1957 de Madrid i Barcelona contribuïren a aquest despertar a la Universitat de València i al fet que s'hi polititzaren les activitats culturals.

A la Universitat de València, en aquest primer moment aparegueren tres grups més o menys articulats. 1) Des d'octubre del 1957, operaren els comunistes del PCE, entre els quals Julio Marín en Medicina organitzà una cèl·lula (Marín Pardo, a Sanz i Rodríguez Bello, 1999, 75-91; Sanz, 2002, 49-74). 2) Des d'octubre del 1958, els socialistes de l'ASU, creada a Madrid, foren importats a València per Tomàs Llorens, estudiant de Dret que havia acabat la carrera a Madrid i que quan va acabar es va matricular a València en Filosofia i Lletres (Sanz i Rodríguez Bello, 1999, 68-70; Sanz, 2002, 67-73). La repressió derivada de la *huelga nacional pacífica* va posar fi el 1959 a aquests dos grups, uns a la presó i altres autodissolts. 3) El tercer grup eren els nacionalistes, que també s'activaren des d'octubre del 1958 i que aconseguiren mantenir viu un *front cultural* que anava creant-se des dels cursos anteriors. En gran part, arribaren a la Universitat el curs 1958-1959 i estudiaven Dret i Filosofia i Lletres en facultats que compartien edifici. Aquest curs es presentaren a les eleccions sindicals un grup d'amics, alguns dels quals havien compartit experiència en secundària (l'Institut Lluís Vives) i formaren la «candidatura incolora».

Aquests estudiants, pocs mesos després d'organitzar la «candidatura incolora», el març del 1959, participaren en l'homenatge que va fer la Universitat per commemorar el cinquè centenari de la mort d'Ausiàs March, impulsat, entre altres, per Tarradell, que va intervenir en la conferència inaugural.²⁷ Aprofitant la ressonància de la cerimònia, i amb el suport d'alguns professors, aquests estudiants estimulats per professors (també Tarradell) van crear l'Aula Ausiàs March, que era una mena de seminari que organitzava conferències amb el suport de la Facultat de Filosofia i Lletres a partir del curs

26. Vegeu algunes de les col·laboracions en el llibre d'Aznar, Diago i Mancebo (1993): J. Ll. Sirera, «El teatre universitari a la immediata postguerra»; G. Alcalde, M. V. López i C. Solà, «El Teatro-Club: Antonio García Ferrando i Tomás Abad»; i G. Alcalde, M. V. López i C. Solà, «Els TEUs, el TEU del Districte, José Luis Gil de la Calleja».

27. Per a la participació de Tarradell tant en l'homenatge a Ausiàs March com en l'Aula Ausiàs March, vegeu: Ferré, en premsa. Podeu consultar també: Ferré, 1993 i 2012.

1959-1960. Les activitats de l'Aula, encara que mirades de retull, a les *jerarquies* acadèmiques i a alguns professors de la Facultat els degueren parèixer en un primer moment prou innòcues per a no intervenir-hi i tallar-les, però aquesta idea no era la que tenien els estudiants ni Joan Fuster ni Manuel Sanchis Guarner, que captaren immediatament la importància de la il·lusió que suscitava als escolars. També aquests estudiants iniciaren classes de valencià en el curs 1960-1961, és a dir, de català amb les formes valencianes, fet que va somoure protestes de sectors lingüístics secessionistes de Lo Rat Penat i de la Facultat (San Valero).²⁸ No fou l'únic espai cultural de conferències. Al C. M. Lluís Vives, el director, Francisco Murillo Ferrol, va organitzar un «seminari» de sociologia (Palao, 2018a, 403-418; Palao, 2018b, 21-22; Marqués, 1997, 31). Aquestes conferències, a part d'il·lustrar els estudiants i moure'ls les idees, també servien per a quallar el grup, tasca a la qual també va contribuir un viatge (qualificat per algun d'ells «d'iniciàtic») a Catalunya l'abril del 1960, seguit a partir d'octubre del 1960 del primer *aplec* que es va fer a Lliria, organitzat per estudiants i el *grup jove* de Lo Rat Penat (que eren, per cert, els partidaris de la integració ortogràfica del valencià en les *Normes de Castelló*). Doncs bé, en aquest aplec Miquel Tarradell va fer explicacions històriques i arqueològiques amb les quals va captivar els estudiants. Altres visites es feren a Xàtiva, Alcoi i altres «rutes» al monestir cartoixà de Portacoeli. És particularment remarcable el paper de Tarradell no sols perquè va fer de pont entre els grups valencianistes de la Universitat de València i Barcelona, sinó perquè col·laborava amb les activitats culturals de l'Aula i la revista *Diàleg*, que crearen el grup d'estudiants nacionalistes el 1961, revista ciclostilada per a la qual deixava el local del Laboratori d'Arqueologia, espai logístic on els estudiants podien usar una multicopiadora.²⁹

La revista *Diàleg* era un butlletí de la Cambra Sindical de Dret que es va començar a publicar el febrer del 1961. La capçalera del butlletí ciclostilat tenia tota la força del món, el diàleg, i expressava les inquietuds i desitjos d'aquests estudiants que en el primer editorial plantejaven construir un nou món parlant, dialogant, i crear-se així opinions.³⁰ Potser el més eficaç per a conscienciar-se ells mateixos era, com deien, dialogar i parlar «entre nosaltres», i «nosaltres» eren els grup dels inquiets, en què tots els corrents participaven.³¹ Escrivien aquests estudiants i alguns de Barcelona, com ara Ernest Lluch, i professors (Reglà, Tarradell, Dolç, etc.), però sobretot eren ells els que feien la revista introduint temes per a conèixer el món, del País i de la Universitat. Tarradell va escriure un article en què plantejava que, més enllà de les nacions estat, hi havia a Europa un únic substrat o civilització en el qual calia integrar-se i que calia potenciar, perquè en depenia el futur europeu (Tarradell, 1961). Home lúcid i clarivident. *Diàleg* es va publicar tres anys, encara que el 1963 ja ocupà la direcció de la revista una nova *troupe* d'estudiants (els estudiants a la Universitat són flor d'un dia: vida efimera, el que dura una o dues promocions). El grup de la «candidatura incolora», ja graduats, seguiren amb les seues iniciatives i el 1963 crearen la revista *Concret*, que ja no depenia del SEU ni de la Universitat i que va viure entre gener i maig del 1963 (Baldó, 2008, 132-134; Martínez Sanchis, 2013, 120).

El gener del 1962 aquest grup va crear l'Agrupació Democràtica d'Estudiants Valencians o ADEV, organització que coincidia amb la FUDE, que va nàixer uns mesos abans a Madrid i que aglutinava estudiants de diverses sensibilitats polítiques i independents, i alternativa al SEU, a qui li plantava

28. Les opinions de Joan Fuster són a: Ferrer i Pujadas, 1993, 411; les de Sanchis Guarner, a: Sanchis Guarner, 1987, 195-196, en què cita els estudiants Alpera, Aracil, Codonyer, Cucó, Garcia Aparisi, Mira, Riera, Rodríguez Bernabeu, Álvarez, Ardit, Climent, Marqués, Miralles, Montés, Solà, Noguera, Varela, etc.

29. La crida d'aquest aplec a *Serra d'Or* (novembre del 1960) és recollida a Ferré, 2001, 176. Vegeu també: Sanz i Nadal, 1996, 80-90. El compromís de Tarradell amb els estudiants i la ruta al monestir cartoixà de Portacoeli es pot veure a Llobregat, 1995, 23.

30. «Editorial», *Diàleg*, núm. 1, febrer de 1961, València.

31. Testimoni de Lluís Aracil a Ferré, 2001, 103.

cara. Quan van arribar a València estudiants de Madrid per crear una plataforma FUDE valenciana, els de la «candidatura incolora» o el grup *Diàleg*, que també eren un grup plural i amb independents, s'avançaren per fer una plataforma similar: l'ADEV.

FUDE es va estendre per Madrid, Valladolid, Salamanca, Saragossa, Granada i La Laguna; a Santiago es va crear l'Asociación Democrática de Estudiantes de Galicia, al País Basc la Unión Vasca de Estudiantes i a Catalunya l'Associació Democràtica d'Estudiants de Catalunya.

El maig del 1962, els estudiants valencians van fer la primera protesta pública solidaritzant-se amb la lluita dels miners d'Astúries. Tot açò ha estat novel·lat per un dels seus protagonistes, Joan Francesc Mira, en *El desig dels dies*. En tot cas, quan es manifestaren pel claustre els estudiants amb inquietuds (amb crits en contra dels companys franquistes), havien trencat per sempre amb el franquisme (fig. 4).

FIGURA 4. Raimon expressa que els joves volien viure «al vent del món».

BIBLIOGRAFIA

- ABAD NEBOT, Francisco (2019). «Un manual afortunado: La *Introducción a la Historia de España* de Ubieta-Reglá-Jover, 1963». *Revista de Lengüas y Literaturas Catalana, Gallega y Vasca*, núm. XXIV, p. 255-259.
- AURA TORTOSA, J. Emili (2006). «La creación del Laboratorio de Arqueología de la Universidad de Valencia; entre la Escuela Superior de Diplomática y “por la ciencia hacia Dios”». A: BONET, H. *et al.* (coord.). *Arqueología en blanco y negro: la labor del SIP 1927-1950*. València: Diputació de València, p. 33-46.
- AZNAR, Manuel; DIAGO, Nel; MANCEBO, M. Fernanda (editors) (1993). *60 anys de teatre universitari*. València: Universitat de València.
- BALDÓ LACOMBA, Marc (1997). «Laudatio Académica del Doctor José María Jover». A: JOVER ZAMORA, José María. *Historia y Civilización*. València: Universitat de València, p. 15-23.

- BALDÓ LACOMBA, Marc (1999). «La població de la Universitat de València al segle xx». *Saitabi*, núm. 49, p. 46-50.
- BALDÓ LACOMBA, Marc (2003). «Nacionalcatolicismo en la facultad de Letras de Valencia en los años cuarenta». A: *Aulas y saberes: VI Congreso Internacional de Historia de las Universidades Hispánicas (Valencia, diciembre 1999)*. València: Universitat de València, vol. I, p. 193-210.
- BALDÓ LACOMBA, Marc (2008). «De la cultura a la política. Los estudiantes de la Universidad de Valencia, 1957-1962». A: *Ciencia y Academia. IX Congreso internacional de historia de las universidades hispánicas (Valencia, septiembre 2005)*. València: Universitat de València, vol. I, p. 121-137.
- BALLESTEROS GAIBROIS, Manuel (1939). *Cristóbal Colón*. Madrid: Editora Nacional.
- BALLESTEROS GAIBROIS, Manuel (1942). *Recuerdo y presencia de Francisco Pizarro*. Madrid: Ediciones de la Vicesecretaría de Educación Popular.
- BALLESTEROS GAIBROIS, Manuel (1943). *Valencia y los Reyes Católicos (1479-1493)*. València: Vives Mira.
- BALLESTEROS GAIBROIS, Manuel (1962). *Historia de España*, 2a ed. (primera ed. 1959). Barcelona: Surco.
- BALLESTEROS GAIBROIS, Manuel (1969). *Escritores de Indias* (2 vol.) 4a ed. (primera ed. 1940-1941). Saragossa: Ebro.
- CALVO SERER, Rafael (1941). «Dos épocas: el siglo XIII y el siglo XX. Conquista y liberación de Valencia». A: CARRERAS ZACARÉS, Salvador. *Fiestas celebradas en conmemoración del séptimo centenario de la conquista de Valencia por el rey Jaime I*. València: Ayuntamiento de Valencia, p. 16-18.
- CALVO SERER, Rafael (1942). «En torno al concepto de Renacimiento». *Escorial*, núm. 20, p. 355-387.
- COLOMINES, Agustí; OLMOS, Vicent (2005). *Pensar la contemporaneïtat: divuit converses sobre la història*. Catarroja-Barcelona-Palma: Afers.
- DÍAZ-ANDREU, Margarita (2003). «Arqueología y dictaduras: Italia, Alemania y España». A: WULF ALONSO, Fernando; ÁLVAREZ-MARTÍ AGUILAR, Manuel (editors). *Antigüedad y Franquismo (1936-1975)*. Màlaga: Diputación Provincial de Málaga, p. 33-74.
- FERRÉ I TRILL, Xavier (1993). *València en l'espai català (1943-1968) (Un cas de construcció de comunitat nacional)*. Tesi doctoral dirigida per J. Farràs i Farràs (tutor P. Negre i Rigol). Barcelona: Universitat de Barcelona. Primera part: <https://fundaciobofill.cat/uploads/docs/k/f/c/y/n/f/j/z/bi/0806_1_0.pdf>.
- FERRÉ I TRILL, Xavier (2001). *Abans i després de Nosaltres els valencians: moviment polític i construcció nacional*. Barcelona: Curial.
- FERRÉ I TRILL, Xavier (2012). «Entre Nosaltres els valencians (1962) i El cas valencià (1966)». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XXIII, p. 313-336.
- FERRÉ I TRILL, Xavier (2021). «Miquel Tarradell: una lectura contextualitzada de Nosaltres els valencians». A: PREVOSTI, Marta; SANMARTÍ, Joan; ARASA, Ferran (en premsa). *Homenatge a Miquel Tarradell (1920-1995) en ocasió del centenari del seu naixement*. Barcelona: IEC, UV, UB, p. 135-159.
- FERRER NAVARRO, Ramon (1998). «El profesor Ubieto y el medievalismo Hispano». *Revista de Historia Jerónimo Zurita*, núm. 73, p. 89-116.
- FERRER I COSTA, Josep; PUJADAS MARQUÈS, Joan (1993). *Epistolari Joan Fuster-Vicenç Riera Llorca*. Barcelona: Curial.
- GARCÍA-GALLO, Alfonso (1940-1941). *Historia del derecho español* (2 vol.). Madrid: Librería Fernando Fe.

- GIMÉNEZ CUÑAT, Román (2014). *La revista Claustro*. Treball de final de màster dirigit per M. Baldó Lacomba. València: Universitat de València.
- GUINOT RODRÍGUEZ, Enric (1997). «La historiografía medieval valenciana en temps imperials (1939-1957)». *Saitabi*, núm. 47, p. 119-152.
- HERNÁNDEZ SANDOICA, Elena; RUIZ CARNICER, Miguel Á.; BALDÓ LACOMBA, Marc (2007). *Estudiantes contra Franco (1939-1975): oposición política y movilización juvenil*. Madrid: La Esfera de los Libros.
- JOVER ZAMORA, José M. (1956). *Conciencia burguesa y conciencia obrera en la España contemporánea*, 2a ed. Madrid: Ateneo.
- JOVER ZAMORA, José M. (1963). *Carlos V y los españoles*. Madrid: Rialp.
- LLOBREGAT CONESA, Enric A. (1995). «Miquel Tarradell, nacionalista, arqueòleg i historiador». *Saguntum. PLAV*, núm. 28, p. 21-27.
- MARÍN GELABERT, Miquel À. (2005). *Los historiadores españoles en el franquismo, 1948-1975: la historia local al servicio de la patria*. Saragossa: Institución Fernando el Católico.
- MARQUÉS, J. Vicent (1997). *Tots els colors del roig: quasi unes memòries ideològiques*. València: Eliseu Climent.
- MARTÍ OLIVER, Bernat; VILLAVERDE BONILLA, Valentín (1997). «El Laboratori d'Arqueologia de la Universitat de València a la dècada del 1940». *Saitabi*, núm. 47, p. 153-171.
- MARTÍN, Gabriela (1995). «Miquel Tarradell en Valencia». *Saguntum. PLAV*, núm. 28, p. 13-20.
- MARTÍNEZ SANCHIS, Francesc T. (2013). *La revista Saó (1976-1987): la construcció de la premsa democràtica valencianista i de la identitat valenciana progressista*. Tesi doctoral dirigida per J. L. Gómez Mompert i F. A. Martínez Gallego. València: Universitat de València.
- MESA, Roberto (1983). *Jaraneros y alborotadores: documentos sobre los sucesos estudiantiles de febrero de 1956 en la Universidad Complutense de Madrid*. Madrid: Universidad Complutense.
- MURILLO FERROL, Francisco; JIMÉNEZ BLANCO, José (1958). *La conciencia de grupo de los escolares de la Universidad de Valencia*. Madrid: CSIC.
- NARBONA VIZCAÍNO, Rafael (1994). «El nueve de octubre. Reseña histórica de una fiesta valenciana». *Revista d'Història Medieval*, núm. 5, p. 231-290.
- PALAO GIL, Javier (2018a). «Francisco Murillo Ferrol, primer director del colegio mayor Luis Vives». A: CORREA, Jorge (coord.). *Universidad y Sociedad: Historia y Pervivencias*. València: PUV, p. 403-418.
- PALAO GIL, Javier (2018b). «Francisco Murillo Ferrol y los primeros estudios de ciencia política y sociología en la Universidad de Valencia». *CIAN. Revista de Historia de las Universidades*, núm. 21-22, p. 269-297.
- PANIAGUA, Javier; PIQUERAS, José A.; PRATS, Joaquín (1999). «Josep Fontana: pasado y presente». *Aula*, núm. 4, p. 5-13.
- PEIRÓ MARTÍN, Ignacio (2013a). «Historiadores en el Purgatorio: continuidades y rupturas en los años Sesenta». *Cercles: revista d'història cultural*, núm. 16, p. 53-81.
- PEIRÓ MARTÍN, Ignacio (2013b). *Historiadores en España: Historia de la Historia y memoria de la profesión*. Saragossa: Prensas Universitarias.
- PEIRÓ MARTÍN, Ignacio; MARÍN GELABERT, Miquel À. (2016). «Catedráticos franquistas, franquistas catedráticos: los “pequeños dictadores” de la Historia». A: CASPISTEGUI, Francisco J.; PEIRÓ, Ignacio (editors). *Jesús Longares Alonso: el maestro que sabía escuchar*. Pamplona: EUNSA, p. 251-291.
- PUJOL, Enric (1995). *Ferran Soldevila: els fonaments de la historiografia contemporània*. Catarroja-Barcelona: Afers.

- REGLÀ I CAMPISTOL, Joan (1950). «El comercio entre Francia y la Corona de Aragón en los siglos XIII y XIV y sus relaciones con el desenvolvimiento de la industria textil catalana». A: *Actas del Primer Congreso Internacional de Pireneístas*. Saragossa: CSIC.
- REGLÀ I CAMPISTOL, Joan (1961). *Juan Serrallonga: vida i mite del famós bandoler*. Barcelona: Aedos.
- REGLÀ I CAMPISTOL, Joan (1968). *Aproximació a la història del País Valencià*. València: L'Estel.
- REGLÀ I CAMPISTOL, Joan (2006). *Comprendre el món: reflexions d'un historiador*. València: PUV.
- REGLÀ, Joan; JOVER, José; GIRALT, Emili (1964). *España Moderna y Contemporánea*. Barcelona: Teide.
- RUIZ CARNICER, Miguel Á. (1999). «Los estudiantes de la Universidad de Valencia en el franquismo (1939-1965): del encuadramiento político a la agitación social». *Saitabi*, núm. 49, p. 125-153.
- SALVADOR ESTEBAN, Emilia (1998). «Joan Reglà, la Universidad de Valencia y la Historia Moderna». *Revista de Historia Jerónimo Zurita*, núm. 73, p. 243-258.
- SANCHIS GUARNER, Manuel (1987). *La llengua dels valencians*, 12a ed. (1a ed. 1967). València: Tres i Quatre.
- SANZ, Benito (2002). *Rojos y demócratas: la oposición al franquismo en la Universidad de Valencia (1939-1975)*. València: Comissions Obreres del País Valencià.
- SANZ, Benito; NADAL, Miquel (1996). *Tradicció i modernitat en el valencianisme*. València: Eliseu Climent.
- SANZ, Benito; RODRÍGUEZ BELLO, Ramón I. (1999). *Memoria del antifranquismo: la Universidad de Valencia bajo el franquismo, 1939-1975*. València: Universitat de València.
- TARRADELL, Miquel (1961). «El descobriment d'Europa». *Diàleg*, núm. 2, p. 5.
- TARRADELL, Miquel (1962). *El País Valenciano del Neolítico a la iberización: ensayo de síntesis*. València: Universidad de Valencia.
- TORTELLA, Gabriel (1985). «Recuerdos de un maestro: Don Luis García de Valdeavellano». *Revista de Historia Económica*, núm. 2, p. 299-306.
- UBIETO ARTETA, Antonio (1962). «La conquista de Valencia en la mente de Jaime I». *Saitabi*, núm. 12, p. 117-159.
- UBIETO ARTETA, Antonio (1969). *Ciclos económicos de la Edad Media*. València: Anubar.
- UBIETO ARTETA, Antonio (1975). «Cronología del desarrollo de la Peste Negra en la Península Ibérica». *Cuadernos de Historia*, núm. 5, p. 45-66.
- UBIETO, Antonio; REGLÀ, Joan; JOVER, José M.; SECO, Carlos (1971). *Introducción a la Historia de España*, 8a ed. (1a ed. 1963). Barcelona: Teide.
- UNIVERSIDAD DE VALENCIA. *Crónica del curso 1951-52*. *Universidad de Valencia* (1952). València: Universidad de Valencia.
- YSÀS, Pere (2004). *Disidencia y subversión: la lucha del régimen franquista por su supervivencia, 1960-1975*. Barcelona: Crítica.